

תקצירי מחקרים חדשים

על מקורותיה של אפליה מגדרית: תפקידי סטריאוטיפים גלויים וסמויים

אליענה אביצור (אוניברסיטת תל אביב), דפנה יואל (אוניברסיטת תל אביב), עדי כהן (אוניברסיטת תל אביב), ויקטור לביא (האוניברסיטה העברית בירושלים)
מאמר לדיון 20.01

בלקט זה:

על מקורותיה של אפליה מגדרית: תפקידי סטריאוטיפים גלויים וסמויים

חינוך טכנולוגי מקצועי מבוסס מקום כמקדם שוויון

ניידות בין דורית לאחר פגיעה בהון והון אנושי: ראיות מניצולי שואה

איחור בתשלום חשבונות: השלכות חוסר ההתאמה של עיתוי קבלת הכנסת משק הבית לעיתוי מועד תשלום החשבונות

מהותניות לגבי מגדר, תמיכה והיכרות עם רעיונות פמיניסטיים, והיכרות עם הטיות סמויות וסיכויי ההשפעה שלהן על המשתתפת עצמה. לסיום, המשתתפות ביצעו מבחן אסוציאציות חבויות הבוחן את הקישור האוטומטי של המשתתפת בין מגדר למקצועות מדעיים והומניים.

המנגנונים האחראיים לאפליה מגדרית אינם רק סמויים, אלא גם בלתי תלויים בהצהרות מודעות.

מצאנו שהעמדות המוצהרות של המורות הציגו תפיסות שיויוניות בין בנים לבנות: רוב המורות סברו כי בנים ובנות מתאימים במידה שווה למקצועות מדעיים והומניים, שיכולותיהם בכיתה שוות וכדומה. מנגד, במבחן ה-IAT המשתתפות הציגו הטיות סמויות של שיוך גברים למדעים ונשים למקצועות הומניים (בדומה לאוכלוסייה הכללית). תיאורי התלמידים והתלמידות של המורות גילו גם שם הטיה סטריאוטיפית - מורות נטו לתאר את תלמידיהן כנכשלים למרות פוטנציאל גבוה, ואת תלמידותיהן כמצליחות למרות פוטנציאל נמוך. בנוסף, תיאורי הבנים הציגו אותם כמוכשרים אך מבולגנים, עצלנים, או חסרי מוטיבציה לעומת אלה של הבנות שעסקו בהעדד כישרון, עבודה קשה, וקבלת עזרה ממבוגרים. ממכלול המוטיבים בתיאורי המורות עולה כי הן זוכרות את תלמידיהן כגאונים מבולגנים הנכשלים לעיתים למרות כשרונם המולד, ואת תלמידותיהן כבעלות יכולות בינוניות המצליחות לעיתים בשל עבודה קשה ועזרה מהסביבה.

יש לכלול בהכשרות של מורים ומורות, מעסיקים ומעסיקות, ושאר בעלי בעלות של תפקידים שמשפיעים על סיכויי ההצלחה של אחריהם, כלים החושפים את ההטיות הסמויות הרלוונטיות של המשתתפים, כדי לקדם הוגנות ושיויון מגדרי ולצמצם פערים מגדריים.

ניתוח הצייון של המורות את המבחנים, כולל ההערכה הכללית לתלמיד/ה והמלצה על ההקבצה המתאימה לה/לו, העלו שחלק מהמורות היו מוטות לטובת בנים וחלק לטובת הבנות. התנהגות מוטה מגדרית היתה במתאם עם סטריאוטיפים סמויים - ככל שלמורה היו יותר הטיות סמויות של קישור בנים למתמטיקה ו/או בנים לכשרון ובנות לעבודה קשה, כך היא היתה יותר מוטה בעד בנים בצייון ובהערכה של המבחנים. לעומת זאת, התנהגות זו לא הייתה מתואמת עם סטריאוטיפים גלויים וגם לא עם עמדות פמיניסטיות וחשיפה לרעיונות פמיניסטיים. מכך עולה כי המנגנונים האחראיים לאפליה מגדרית אינם רק סמויים, אלא גם בלתי תלויים בהצהרות

שנבע ממספר גורמים: (1) אוכלוסיית המחקר כללה מורות אמיתיות למתמטיקה בבתי ספר יסודיים, (2) המבחנים שנבדקו מולאו על ידי תלמידים אמיתיים בכיתה ה', (3) רוב המשתתפות בדקו את המבחנים בביתן, המקום בו הן רגילות לעבוד, (4) בנוסף למבחן האסוציאציות החבויות, מדדנו סטריאוטיפים סמויים גם על ידי ניתוח תוכן של תיאורי המורות את תלמידיהן. כך, יצרנו ניסוי המתקרב ככל האפשר לניסוי שטח בתנאים טבעיים השומר על יכולות בקרה וניתוח נתונים קפדני.

העמדות המוצהרות של המורות הציגו תפיסות שיויוניות בין בנים לבנות: רוב המורות סברו כי בנים ובנות מתאימים במידה שווה למקצועות מדעיים והומניים, שיכולותיהם בכיתה שוות וכדומה. מנגד, במבחן ה-IAT המשתתפות הציגו הטיות סמויות של שיוך גברים למדעים ונשים למקצועות הומניים.

הערכת התלמידים שאת מבחניהם המורות בדקו כללה, בנוסף למתן ציון על המבחן, דרוג רמת הכישרון וההתאמה של התלמיד/ה שפתר/ה את המבחן להקבצות שונות במתמטיקה. בנוסף, המשתתפות נתבקשו לתאר ארבעה תלמידים שלהן שמתאימים לתאורים הבאים: (1) תלמיד/ה בעל/ת פוטנציאל גבוה/ה שהצליח/ה, (2) כזה או כזאת שנכשל/ה, (3) תלמיד/ה בעל/ת פוטנציאל נמוך/ה שהצליח/ה, (4) כזה או כזאת שנכשל/ה. ארבע הקטגוריות הללו אפשרו לנו למדוד בדרך עקיפה את הטיית הגאון והחרשנית, על פיה בנים הם בעלי כשרון טבעי למתמטיקה ואילו בנות מצליחות כי הן משקיעות. מחקרים קודמים הראו שהאמונה שכישרון הכרחי להצלחה יותר ממאמץ ועבודה קשה קשורה לבחירות המקצועיות של נשים וגברים. אחוז הגברים גבוה יותר במקצועות שהעוסקים בהם מאמינים שכשרון הכרחי להצלחה בהם, ואילו אחוז הנשים גבוה יותר במקצועות שהעוסקים בהם מאמינים שכישרון אינו הכרחי להצלחה בהם (Leslie et al., 2015). במחקרנו מצאנו כי מורות שחשבו שכישרון חשוב יותר להצלחה במתמטיקה מאשר עבודה קשה גם היו מוטות יותר לטובת בנים בבדיקת וצייון המבחנים שלהם. ממצאים אלו חושפים את אחד המנגנונים בהם סטריאוטיפי "הגאון והחרשנית" יכול להוביל למיעוט נשים במקצועות STEM.

המורות גם מילאו שאלונים שחבנו את העמדות הגלויות שלהן במגוון נושאים הקשורים במתמטיקה ובמגדר, כולל אמונתן לגבי חשיבות הכישרון מול עבודה קשה בהצלחה במתמטיקה, תפיסות

על אף התקדמות בשיויון מגדרי במסגרות אקדמיות ובשוק העבודה, עדיין קיימים פערי מגדר משמעותיים בהזדמנויות ובשיעורי ההצלחה בין גברים ונשים במקצועות המדעים והטכנולוגיים (STEM). מחקרים רבים מצביעים על שכחות גבוהה של אפליה מגדרית לרעת נשים בתחומים אלה (Moss-Racusin et al., 2012), (Charlesworth and Banaji, 2019). במחקר שערכנו בחנו את תפקידם של סטריאוטיפים גלויים וסמויים באפליה מגדרית, כפי שבאה לידי ביטוי בצייונים והערכות שניתנו לתלמידות ותלמידים על ידי מורים ומורות¹ למתמטיקה בבתי ספר יסודיים. מעל ל-90 אחוז מהמדגם הן מורות. מצאנו שיש מתאם חיובי ומובהק סטטיסטית בין סטריאוטיפים סמויים, ולא גלויים, לבין התנהגות מפלה מגדרית. בנוסף, מצאנו כי מורות שלא היו מודעות לסטריאוטיפים המגדריים הסמויים שלהן נטו להפלות בנות לרעה בפועל בהשוואה למורות שהכירו בסטריאוטיפים הסמויים שלהן. ממצא זה מצביע על האפשרות לחשוף אנשים להטיות הסמויות שלהם ועל ידי כך להפחית את השפעתן על התנהגות ולהפוך אותה לשיויונית יותר.

מצאנו שיש מתאם חיובי ומובהק סטטיסטית בין סטריאוטיפים סמויים, ולא גלויים, לבין התנהגות מפלה מגדרית. בנוסף, מצאנו כי מורות שלא היו מודעות לסטריאוטיפים המגדריים הסמויים שלהן נטו להפלות בנות לרעה בפועל בהשוואה למורות שהכירו בסטריאוטיפים הסמויים שלהן.

במחקר, מורות למתמטיקה בבתי ספר יסודיים התבקשו לבדוק מבחנים של תלמידי כיתות ה' שאינן מכירות. בנוסף הן מלאו שאלונים דמוגרפיים, שאלוני עמדות, שאלוני חוות דעת מקצועית בתחום הוראת המתמטיקה, וביצעו מבחן אסוציאציות חבויות (IAT) שאומד סטריאוטיפים סמויים בנושא מדע ומגדר. מחקרים קודמים (Lavy, 2008), (Lavy and Sand, 2018) בדקו את ההטיות של מורות בצייונים שהן נותנות לתלמידים שלהן, ולכן אי אפשר היה להבחין באופן ודאי בין השפעות המגדר על תפיסת המורה את התלמיד/ה, לבין הבדלים נוספים בין התלמידים (למשל, באופן ההשתתפות בכיתה). לעומת זאת במחקר הנוכחי, כל המורות בדקו את אותם מבחנים, של תלמידים אמיתיים מבית ספר אחר, אך בעזרת מניפולציה כל מבחן הוצג לחלק מהמורות כאילו נכתב על ידי בת, ולמורות אחרות, כאילו נכתב על ידי בן. באופן זה יצרנו מחקר מעבדה בעל תוקף אקולוגי מעתה נשתמש בלשון נקבה אך הכוונה למורים ומורות.

¹ מעתה נשתמש בלשון נקבה אך הכוונה למורים ומורות.

מודעות. ייתכן ויותר קל להסתיר או להתמודד עם עמדות מוצהרות וסטריאוטיפים גלויים מכיוון שאלה נמצאים בתחום המודע, לעומת סטריאוטיפים חבויים שיותר קשה להתנגד אליהם. מכאן עולה שהפחתת סטריאוטיפים סמויים עשויה לקדם התנהגויות יותר שיווינויות. דרך אחת לעשות כן יכולה להיות העלאת המודעות העצמית להשפעתם של סטריאוטיפים חבויים. במחקר שלנו מורות שנתנו הערכת חסר

לאסוציאציות הסטריאוטיפיות החבויות של מגדר ומדע שיתגלו אצלן, כלומר הפגינו יותר חוסר מודעות לסטריאוטיפים הסמויים שלהן, התנהגו בצורה יותר מפלה כלפי בנות בפועל. מחקרים שנערכו לאחרונה מראים שחשיפת אנשים להטיות החבויות שלהם מפחיתה התנהגות מפלה - למשל כנגד מהגרים באיטליה (Alesina et al., 2018).

או כנגד נשים בתחומי STEM (Devine et al., 2017). לכן אנו סבורים שיש לכלול בהכשרות של מורים ומורות, מעסיקים ומעסיקות, ושאר בעלי ובעלות תפקידים שמשפיעים על סיכויי ההצלחה של אחרים, כלים החושפים את ההטיות הסמויות הרלוונטיות של המשתתפים, כדי לקדם הוגנות ושיוויון מגדרי ולצמצם פערים מגדריים.

חינוך טכנולוגי מקצועי מבוסס מקום כמקדם שוויון

גלית בינט (האוניברסיטה העברית בירושלים)¹
מאמר לדיון 20.02

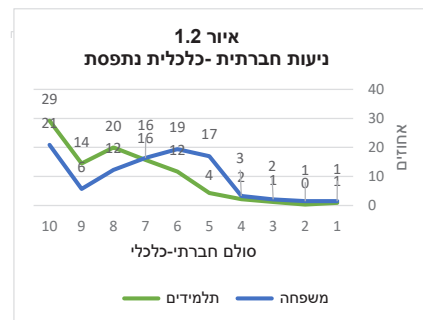
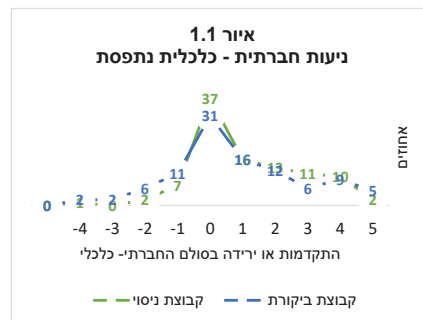
המקום שלהם (3) תפיסות מסוגלות אישית ועתיד שלהם (4) התייחסותם לתכנית לימודים מבוססת מקום ו (5) סטטוס זהות שלהם על פי מרסיה (1980).

תלמידים/ות בתכנית מבוססת מקום גילו אופטימיות רבה יותר מאשר תלמידים בקבוצת הביקורת לגבי יכולתם לניעות חברתית כלכלית, להקמת עסק עצמאי מצליח, ואף לבניית משפחה.

תפיסת ניעות חברתית – כלכלית

השאלה הראשונה מבררת, מהו טיב הקשר שבין חינוך טכנולוגי-מקצועי מבוסס מקום לבין תפיסת תלמידים באשר להערכת יכולת השתכרותם העתידית. לצורך המחקר נתבקשו התלמידים לציין את הערכתם ביחס למעמד הוריהם בסולם כלכלי-חברתי, ולמעמד שהם צופים ששיגו בעתיד, כל תשובה בסולם בן עשר דרגות (1-10) מייצגת עשירון סוציו-אקונומי. כמפורט בשני התרשימים שלהלן.

איור 1. ניעות בין דורית

מתוך ניסיון לשבור את הזיקה שבין מוחלשות סוציו-אקונומית לבין חינוך טכנולוגי-מקצועי, (גורביץ' והרפז, 2016) התרחשו בעשור האחרון רפורמות בתחום החינוך המקצועי, שקשרו את ההשכלה המקצועית והטכנולוגית לזו המדעית. תפישה זו מקודמת על-ידי רשתות חינוך, המפעילות את בתי הספר המקיפים והטכנולוגים-מקצועיים בעיקר בפריפריה הגיאוגרפית והחברתית, וכן על-ידי רשויות מקומיות, משרדי ממשלה ותעשיינים. התכניות הללו נוקטות גישה מפוכחת ומעשית לשוויון (לם, 2000; תמיר, 2015; יוסטמן, 2016), מתמקדות בחיזוק מסוגלותם העצמית של התלמידים והתפתחותם, ומאפשרות להם הזדמנות הוגנת לניעות חברתית כלכלית. ההנחה העומדת מאחורי תכניות אלה היא שתחושת המסוגלות העצמית היא הבסיס למוטיבציה באשר לביצוע משימה מסוימת (Bandura, 1997) וליכולת להגיע להישגים לימודים או מקצועיים.

תפיסת העתיד האישי של תלמידים/ות שלמדו בתכנית מבוססת מקום אופטימית יותר לעומת קבוצת הביקורת.

מחקר זה בוחן סוגיה שלגביה הספרות האקדמית מועטה: הקשר בין חינוך טכנולוגי-מקצועי מבוסס מקום לבין גיבוש זהות מקצועית של הפרט ותחושת מסוגלות עצמית. זו האחרונה, מהווה משתנה מתווך ביחס לשוויון כלכלי-חומרי, המתבטא בתפיסות התלמידים באשר לניעות בין-דורית ולשוויון חברתי, ביחסים בין פרטים וקבוצות.

השאלה ששאלנו היא האם ניתן לצפות שבקרב תלמידי חינוך טכנולוגי מקצועי מבוסס מקום תימצא תחושת מסוגלות עצמית בדבר היכולת שלהם להתקדם מבחינה חברתית וכלכלית, בהשוואה לתלמידים שלא השתתפו בתכנית זאת. בדקנו זאת בהתייחס ליכולת משוערת של השתכרות בעתיד, תחושת מסוגלות אישית של התלמידים להתקדם והאופן בו נתפסת התפתחות הקריירה העתידית.

המחקר נערך באחד עשר בתי ספר השייכים לחינוך הטכנולוגי-מקצועי בפריפריה החברתית והגיאוגרפית בישראל, המשלבים לימוד תיאורטי עם התנסות מעשית בתעשייה ובקהילה או תוך בית-ספרית. המדגם הקיף 358 תלמידים - 275 מהם לומדים בבתי ספר טכנולוגים בפיקוח משרד החינוך ו-83 בבתי ספר מקצועיים בפיקוח משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים. מערך המחקר הורכב משתי קבוצות בנות השוואה: קבוצת ניסוי - 162 תלמידים, הלומדים בתכניות מבוססות מקום, וקבוצת בקרה - 196 תלמידים המתנסים בגבולות בית הספר. כל אלה מילאו שאלון עמדות בן חמישה חלקים שכלל (4) פרטים סוציו-דמוגרפים ומידע לגבי מגמת הלימוד בה הם לומדים (2) תחושת

הממצא המרכזי באיור 1.2, המתייחס לכלל המשיבים, הוא הערכתם כי מעמדם הכלכלי יהיה טוב משל הוריהם. שיעור משתתפי המחקר המנבאים כי יהיו בעשירון התחתון נמוך משיעור התלמידים המעריכים כי הוריהם נמצאים בעשירון התחתון. בנוסף, שיעור משתתפי המחקר הצופים שיהיו בעשירון העליון (29%) גדול משיעור המעריכים שהוריהם נמצאים בעשירון זה (24%). מכאן שנמצא קשר חיובי בין לימודים בחינוך טכנולוגי-מקצועי בכלל, ובזה המבוסס מקום בפרט לבין שיפור יכולת ההשתכרות העתידית.

תחושת מסוגלות עצמית ושוויון חברתי

בהמשך נבחנו השאלה, באיזו מידה חינוך טכנולוגי-מקצועי מבוסס מקום מטפח מסוגלות עצמית העשויה להתגבר על הדיכטומיה ביחסים שבין מרכז לפריפריה ולקדם תחושות של שוויון.

התלמידים ציינו גורמים שלתפיסתם תרמו למיצובן החברתי-כלכלי של משפחותיהם ואשר עשויים לקדם או לעכב את התפתחותם האישית בעתיד. אלו חולקו לשלוש קבוצות: גורמים מבניים - המשקפים יחסי כוחות בין קבוצות ויחידים על רקע תנאים סוציו-אקונומיים שונים; גורמים התנהגותיים - רכישת השכלה, הצבת מטרות ונקיטת יוזמה, וגורמים שאינם בשליטת הפרט (גנטיקה ומזל).

לעומת ספרות ניאו ליברלית המדגישה את הגורמים ההתנהגותיים (Morgan et al., 2010), מצביעים חוקרים אחרים על תפקיד ההון החברתי הנמוך בצמצום מרחב הבחירה של אוכלוסיות מוחלשות (Wolff & Shalit, 2007) וחיזוקו האפשרי במסגרת החינוך המקצועי והטכנולוגי (Yair et al., 2014). גם משתתפי מחקר זה מציינים את הריחוק מהמרכז והיעדר קשרים משפחתיים כחסם דומיננטי הפוגע בשוויון הזדמנויות.

בחינה מעמיקה של עמדות תלמידים המשתתפים בתכניות חינוך מקצועי מבוסס מקום, מצביעה על תרומתן לטיפול יזמות אישית (0.2595). לצד דחיית האמונה בגורל (-0.2404) וקונבנציות חברתיות באשר לתפקידי נשים וגברים בקבוצות תרבותיות נתונות ופוגמות בשוויון המגדרי (-0.2735). כן נמצא מתאם חיובי בין לימודים בחינוך טכנולוגי מבוסס מקום לבין אמונת התלמידים החיים בפריפריה ביכולתם האישית להתקדם ללא קשר לשייכותם המעמדית.

השגת זהות תעסוקתית, הבניית תכניות לעתיד ותכנון קריירה

תהליכי גיבוש הזהות העצמית בגיל ההתבגרות (Marcia, 1980) וגיבוש הקריירה (Super, 1990) מעניקים ליחיד תחושה מתמשכת באשר לזהותו, בהתבסס על העבר, ועל האופן בו הוא מדמה את עצמו בעתיד.

משמעות הממצאים היא שתלמידים בחינוך מבוסס מקום נוטים לאופטימיות רבה יותר מחבריהם בקבוצת הבקרה בהערכת מעמדם הכלכלי הצפוי, בהשוואה להערכתם לגבי מעמד הוריהם. הדבר בולט במיוחד בקרב תלמידים הצופים ירידה בת אחד עד ארבעה עשירונים. ממוצע הפער השלילי עומד על תוחלת של 0.1570 בקבוצת הניסוי אל מול 0.3386 בקבוצת הבקרה.

¹ המחקר נערך עם אבנר דה שליט (האוניברסיטה העברית בירושלים) ומומי דהן (האוניברסיטה העברית בירושלים).

דימוי עצמי גבוה בקרב הנערה/ה המתבגרת/ הכרחי בכדי לעורר יוזמה וקבלת אחריות עצמית. לכן הממצאים מצביעים על חשיבות הפדגוגיה מבוססת המקום באשר ליכולות של הנערים/ות לדמיין ולנסות להשיג עתיד טוב יותר.

מחקר זה בוחן האם קיים מתאם בין תכנית חינוכית מבוססת מקום לבין אחד או יותר ממצבי הזהות – בהתבסס על הטיפולוגיה של מרסיה (1980). נמצא כי מיעוט מקרב כלל התלמידים מגדיר את זהותו התעסוקתית כמקובעת בהתאם לדעת הוריו (10%), ואילו הרוב מגדירים עצמם במצב של זהות דיפוזית – אדישות לנושא (57%) או "זהות חקר" – מצב מתמשך של חקירה ותהייה (58%). בנוסף קבוצה לא מבוטלת טוענת ל"זהות מושגת" – קבלת החלטה לגבי תחום העיסוק לאחר חקירה פעילה בנדון (44%). השוואת ממוצעים בין קבוצות המחקר מגלה כי "זהות מושגת" גבוהה יותר בקבוצת הניסוי (3.5570) בהשוואה לקבוצת הביקורת (3.0169). מנגד, "זהות מקובעת" ו"זהות דיפוזית" גבוהות יותר בקבוצת הביקורת (5.4915 ו-3.3297, בהתאמה) לעומת קבוצת הניסוי (5.1164 ו-2.9867, בהתאמה).

בנוסף, נבחנה מידת הוודאות שהתלמידים חשים

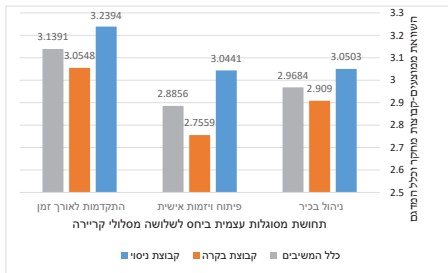
לגבי הבניית תכניותיהם לעתיד במגוון תחומי חיים בעשור הקרוב. הממצאים מלמדים על חשיבה אופטימית של כלל התלמידים. זו מוסברת בספרות כנובעת מתהליכי גיבוש הזהות ומהתנסות המשפיעים על תפיסת עולמם ומסוגלותם האישית (Bandura, 1997, 1986) של צעירים בשלב הבגרות המתהווה, שאינו מחייב החלטה ומייצר תחושה של אפשרויות פתוחות ותקווה (צינמון, 2018).

השוואת ממוצעים בין קבוצת הניסוי לקבוצת הביקורת לגבי השיגהים בעשור הקרוב מלמדת כי במישור המעשי קבוצת הניסוי מייחסת וודאות גבוהה יותר בהשוואה לקבוצת הבקרה: לרכישת דירה (3.5234, 3.3631 בהתאמה), להקמת עסק עצמאי (2.8592 ו-2.5293, בהתאמה), לנישואים והורות (3.3428 ו-3.0295, בהתאמה), ממצאים המעידים על החשיבות של פדגוגיה מבוססת מקום בבניית דימוי עתיד של המתבגר בתחומי חיים מוגדרים ומסלולי חיים עתידיים.

הממצאים ביחס לתעסוקה מלמדים על תחושת מסוגלות עצמית גבוהה של כלל התלמידים בשלושה מסלולי קריירה: התקדמות לאורך זמן במקום עבודה (81%), פיתוח, יזמות ופריצת דרך

עצמאית (60%) ותפקידי ניהול בכיר (70%). בהשוואה לתלמידי קבוצת הביקורת, תלמידי קבוצת הניסוי נטו להעריך שהצלחתם תהייה מרובה יותר בשלושת מסלולי הקריירה: התקדמות לאורך זמן (3.2394 ו-3.0548, בהתאמה); פיתוח ויזמות (3.0441 ו-2.7559, בהתאמה) ועמדות ניהוליות (3.0503 ו-2.9090, בהתאמה), כשההבדל בין הקבוצות משמעותי יותר במסלול העצמאי והניהולי. יתרה מזאת, בחינה של תת קבוצה מקרב קבוצת הניסוי, שרמת האינטראקציה שלה עם הסביבה גבוהה וממושכת יותר, מלמדת על מתאם גבוה-חיובי (0.4759) ומובהק (P= 0.0000) עם שאיפות ניהול בכיר.

איור 2. תחושת מסוגלות עצמית ומסלולי קריירה

ניידות בין דורית לאחר פגיעה בהון והון אנושי: ראיות מניצולי שואה

אברהם אבנשטיין, דן בן משה, יעל מישלי ואיב קולסון סיהרה (האוניברסיטה העברית בירושלים)
מאמר לדיון 20.03

השואה מהווה ניסוי טבעי טוב לניתוח הגורמים לניידות בין-דורית בשל מספר סיבות. ראשית, ההשפעה המשמעותית על ההון האנושי של ניצולי השואה אשר בממוצע למדו 1.9 שנים פחות מעולי העלייה החמישית, הכנסותיהם היו נמוכות בכ-20% וגרו בשכונות המדורגות 1.9 דרגות מתחת לדירוג שכונות בהן גרו עולי העלייה החמישית (על פי דירוג סוציו-כלכלי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בסולם של 1-20, נכון למקום המגורים בשנת 1985). שנית, נזקי השואה חלו על כל שכבות האוכלוסייה, עניים ועשירים, בניגוד לניסויים טבעיים בהם רק קבוצות אוכלוסייה מסוימות מושפעות מהאירוע החיצוני. שלישית, שונות רבה בהון האנושי בקרב ניצולי השואה אפשרה לבצע ניתוחים בתוך הקבוצה. ניצולי שואה שהגיעו לארץ אחרי גיל 16 התקשו יותר לצמצם את הפערים מול עולי העלייה החמישית, לעומת מי שהגיעו בגיל צעיר יותר. השוואה זו בקרב קבוצת ניצולי השואה בוחנת את השפעת גודל הפגיעה בקרב אנשים דומים וללא חשש מסלקציה אפשרית כאשר משווים ניצולי שואה ועולי עלייה חמישית. בנוסף, הנתונים המנהליים בהם השתמשנו אפשרו קישור של כ-96,000 ניצולי שואה ו-44,000 עולי עלייה חמישית עם בניהם ונכדיהם.

בשלב הראשון של המחקר אנו בודקים את הישגי בניהם של ניצולי שואה ביחס להישגי בניהם של עולי העלייה החמישית ומוצאים צמצום משמעותי בפערים. פער ההשכלה הצטמצם מ-1.8 שנים בדור הראשון (לאחר בקרה על שנת לידה וארץ לידה) ל-0.64 שנים בדור השני ו-0.35 שנים בדור השלישי. גם פער ההכנסות הצטמצם מאוד בדור השני. בעוד שבדור הראשון התשואה להשכלה בקרב ניצולי שואה הייתה נמוכה מזו של עולי העלייה החמישית, בדור השני הפער נעלם ועל כן פער לוג ההכנסה יורד מ-0.23 ל-0.9 בתוך דור אחד. עם זאת, עדיין קיים פער בין נכדי ניצולי השואה ועולי העלייה החמישית,

חברתי-כלכלי נמוך שונה ממי שנולד למשפחה מאותו רקע בעבר. (Nybone and Stuhler, 2014) טוענים כי ניידות בין דורית גבוהה בשוודיה בעבר היא הסיבה לירידה בניידות כיום, כיוון שהמוכשרים יותר מבין העניים התקדמו בסולם החברתי. להערכתם, כמעט כל הירידה בניידות הבין דורית ניתנת להסבר באמצעות שינוי בפוטנציאל היכולת של מי שנמצאים כיום בעשירונים התחתונים. כדי להבחין האם הירידה בניידות הבין דורית נובעת מירידה בהוגנות או משינויים ביכולות של מי שנולדו למשפחות עניות, מחפשים כלכלנים ניסויים טבעיים בהם התפלגות ההון הראשוני נקבעת אקסוגנית ולכן התפלגות היכולת ההתחלתית פחות משמעותית. אירועים כגון שינוי מדיניות חינוך (Chavalier, 2004), מלחמה (Page, 2006) או שינוי כלכלי פתאומי כמו הגירה או מעבר דירה (Chetty and Hendren, 2015) הם דוגמאות לאירועים חיצוניים המשפיעים על התפלגות ההון האנושי ההתחלתי שנבדקו. אולם, מחקרים אלו מבוססים בדרך כלל על שינויים קטנים בהון האנושי, השינוי לא תמיד אקסוגני לחלוטין או משפיע על קבוצת אוכלוסייה קטנה.

במחקר זה אנו בוחנים פגיעה חיצונית בהון והון אנושי שהשפיעה על מיליוני אנשים: השואה. מוצאנו כי לניצולי שואה שחיים בישראל הון והון אנושי נמוכים יותר מאשר לקבוצת עולי העלייה החמישית, אשר עלו מאירופה לפני מלחמת העולם השנייה, זאת למרות ששתי הקבוצות דומות במאפיינים התרבותיים וההון האנושי הפוטנציאלי. לפיכך, עולי העלייה החמישית מהווים קבוצת השוואה טבעית המציגה מה היו יכולים להיות הישגי ניצולי השואה אילו הפגיעה המשמעותית שספגו. ההשוואה בין ניצולי שואה לעולי העלייה החמישית מאפשרת להבין את קצב סגירת הפערים לאחר פגיעה בהון האנושי ולאתר גורמים המשפיעים על סגירת הפערים כמו הפיצויים האישיים מגרמניה.

בשנים האחרונות מתעדים חוקרים רבים ירידה בניידות הבין-דורית במדינות המפותחות, לצד עלייה באי-שוויון בהכנסות ובעושר. מגמות אלו מצביעות על כך שהשיטה הקפיטליסטית המקובלת אינה הוגנת יותר, ומובילות למחאות והשלכות פוליטיות (כגון בחירתו של דונלד טראמפ, הברקזיט, התחזקות מפלגות הימין באיחוד האירופי, מחאות האפודים הצהובים בצרפת, המחאה החברתית של 2011 בישראל). מעבר להשלכות הפוליטיות, ירידת הניידות הבין-דורית משקפת בעיה מוסרית, כאשר סביבת הלידה של אדם מהווה גורם משמעותי בחיזוי הצלחותיו כבוגר, ללא קשר ליכולותיו או מאמציו. הצורך להבין מה עומד בבסיס הניידות הבין דורית לצורך קביעת מדיניות המקדמת ניידות הוביל להתפתחות תחום המחקר הבוחן את הגורמים המשפיעים על הניידות החברתית.

במחקר שקיבל תשומת לב רבה, (Chetty et al., 2017) מצאו ירידה לאורך זמן בניידות הבין-דורית בארצות הברית, שנחשבה לארץ האפשרויות הבלתי מוגבלות. מחקרים נוספים הבהירו כי אזורים גאוגרפיים, שכונות וגזע יכולים לחזות הישגים של ילדים ממשפחות עניות (Chetty, 2018; Mazmunder, 2014). ממחקרים אלו ומחקרים נוספים עולה כי הישגי ילדים תלויים כיום, יותר מאשר בעבר, במצב החברתי-כלכלי של משפחותיהם.

לבניהם של ניצולי שואה, שחוו פגיעה בהון והון אנושי, מובילות בין-דורית גבוהה יותר מזו של בני עולי העלייה החמישית אשר היגרו לפלשתינה לפני מלחמת העולם השנייה.

אולם, מחקרים אלו אינם מתייחסים לבעיה אפשרית של אנדוגניות בהון האנושי: הירידה בניידות הבין-דורית יכולה אמנם לנבוע מירידה בשוויון ההזדמנויות, אך הסבר אפשרי אחר הינו שינוי במאפייני האוכלוסייה. יתכן כי מי שנולד כיום למשפחה מרקע

כאשר לאחרונים סיכוי גבוה ב-4.4% לעבור בהצלחה את בחינות הבגרות.

פיצויים אישיים מגרמניה מאיצים את תהליך צמצום הפערים ומגדילים ניידות בין-דורית.

בשלב השני אנו עונים על השאלה האם בני ניצולי השואה חוו מוביליות בין-דורית גבוהה יותר מזו של בני עולי העלייה החמישית, וזאת באמצעות אמידת מקדם הרגרסיה של דירוג השכלת בניו על דירוג השכלת אבותיהם (rank-rank association). אנו מוצאים כי שיפוע הדירוג נמוך יותר אצל ניצולי שואה לעומת עולי עלייה חמישית, כלומר המוביליות הבין-דורית גבוהה יותר ודירוג השכלת האב הינו מנבא טוב פחות להשכלת הבן בקבוצת ניצולי השואה לעומת עולי העלייה החמישית. כמו כן, לבני ניצולי השואה ניידות מוחלטת גבוהה יותר, כפי שנמדד על ידי הדרוג החזוי של בניו לאבות בדירוג ההשכלה הנמוך ביותר. תוצאה דומה מתקבלת גם כאשר מסתכלים על קבוצת הניצולים בלבד: בהשוואה בין ניצולי שואה שהגיעו בגיל מבוגר יותר לאילו שהגיעו בגיל צעיר אנו מוצאים, כצפוי, כי פערי ההשכלה מול עולי עלייה חמישית גבוהים יותר אצל מי שהגיעו בגיל מבוגר

ולא הספיקו להשלים בארץ את שהחסירו מהלימודים באירופה (בגלל המלחמה וחוקים שפגעו בלימודי יהודים עוד טרום המלחמה). עם זאת, בניהם של ניצולי שואה שעלו בגיל מבוגר יותר חוו ניידות בין-דורית גבוהה יותר והם דומים פחות להוריהם. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם ההנחה כי רמת ההשכלה של ניצולי השואה, בשונה מעולי העלייה החמישית, אינה משקפת נכונה את יכולותיהם. התוצאות מחזקות את חשיבות הכרת מאפייני ההון האנושי ההתחלתי כאשר בוחנים מגמות במוביליות הבין-דורית. בחלקו האחרון של הניתוח, אנו בודקים את השפעת הפיצויים האישיים ששילמה ממשלת גרמניה לניצולי שואה, על המוביליות הבין-דורית. תשלומי הפיצויים האישיים מהווים הזדמנות ייחודית לניתוח השפעת תשלום אקסוגני שאינו מותנה במצב ההון או ההון האנושי ההתחלתיים. השוואה בין ניצולי שואה ילידי פולין שקיבלו פיצויים אישיים מגרמניה לניצולי שואה ילידי פולין שלא קיבלו פיצויים אישיים מגלה כי בדור הראשון מקבלי הפיצויים מעט יותר משכילים (0.32) שנים ברמת מובהקות של 95%) וגרים בשכונות במעמד חברתי-כלכלי בדירוג גבוה ב-0.95. מניצולי שואה שלא קיבלו פיצויים. הפער בין הקבוצות גדל בדור השני

כאשר בניהם של מי שקיבלו פיצויים לומדים בממוצע 0.42 יותר שנים וגרים בשכונות בדירוג חברתי-כלכלי גבוה ב-1.06 מבני גילם שהוריהם לא קיבלו פיצויים. בניהם של מקבלי הפיצויים נהנים ממוביליות בין-דורית גבוהה יותר, שגדלה עם דרוג רמת ההשכלה של האב. הסברים אפשריים הם שאבות משכילים הצליחו לנצל בצורה יעילה יותר את תוספת ההכנסה כדי לשפר את מצב בניהם או שהם מעריכים יותר השכלה ולכן בחרו להשקיע חלק גדול יותר מכספי הפיצויים בהשכלת בניהם. שני הסברים עקביים עם עקרונות המודל של Becker and Thomes (1979) על פיו העברה בין דורית מבוססת על מקורות פיננסיים והעדפה ביחס להשקעות.

לסיכום, אנו מוצאים כי לאחר הפגיעה בהון והון אנושי שספגו ניצולי שואה, מתרחש תהליך של צמצום פערים, בעיקר בדור השני, אם כי גם בדור השלישי עדיין קיים יתרון קל לנכדי עולי העלייה החמישית. תשלומי הפיצויים מגרמניה מאיצים את תהליך צמצום הפער ומציגים את חשיבות התמיכה הכספית בהצטת ניידות בין-דורית. תוצאות המחקר תומכות בהערכה כי פיצויים יכולים לשמש מכשיר יעיל להגברת ניידות חברתית ושיפור שוויון הזדמנויות.

איחור בתשלום חשבונות: השלכות חוסר ההתאמה של עיתוי קבלת הכנסת משק הבית לעיתוי מועד תשלום החשבונות

מומי דהן ואודי ניסן (האוניברסיטה העברית בירושלים)
מאמר לדיון 20.04

סיפור המחקר:

מרבית האנשים משלמים את חשבונותיהם בזמן, אבל קיים שיעור משמעותי, 20% עד 30%, של משקי-בית שמאחרים בתשלום. מדוע אנשים מסוימים מתעכבים בתשלום למרות קנסות גבוהים, תשלומי ריבית והידרדרות בדירוג האשראי? מחקר זה מראה שאחד הגורמים לכך הוא ריבוי מועדי התשלום של חשבונות שונים, שאינם תואמים בהכרח את עיתוי קבלת ההכנסה. במרבית המדינות, כל אחד מספקי שירותים כמו מים, גז, חשמל, טלפון, כבלים (טלוויזיה) וארנונה קובע מועד תשלום שונה, באופן המייצר אתגר בניהול התקציב המשפחתי. ריבוי מועדי התשלום מכביד במיוחד על משקי-בית בעלי הכנסה נמוכה, עקב גישתם המוגבלת למערכת הבנקאות ולשוק ההון.

במחקר נמצא שפערי העיתוי בין מועד קבלת קצבאות למועד האחרון לתשלום חשבון המים גורמים לגידול באיחורים בתשלום חשבון המים של כ-10 נקודות אחוז במשקי בית שמקבלים קצבת הבטחת הכנסה וכ-4 נקודות אחוז במשקי בית האחוז בקרב קשישים בעלי הכנסה נמוכה.

מחקר זה בוחן את השפעת פער הזמנים בין מועד קבלת קצבאות למועד האחרון לתשלום חשבון המים על הסיכויים לאיחור בתשלום של האוכלוסיות החלשות. משיקולים לוגיסטיים, "הגיוון" קורא בהדרגה את שעוני המים של תושבי ירושלים כך

לשלם בנוסף למחיר הפסיכולוגי של הימצאות בחוב, גם ריבית פיגורים, קנסות איחורים ומחריפה עוד יותר את מצבן הכלכלי הנחות. חשוב לציין, אי ההתאמה בין מועדי תשלום החשבונות ועיתוי קבלת ההכנסות התרחב דרמטית בעקבות מגפת הקורונה. מיליונים רבים ברחבי העולם איבדו את מקום עבודתם, וכתוצאה מכך השתנה מועד קבלת ההכנסות מיום תשלום השכר ליום תשלום דמי אבטלה, שאינו בהכרח תואם את מועדי תשלום החשבונות העיקריים.

לאור ממצאי המחקר, יש מקום לתשומת לב מיוחדת של רגולטורים בכל העולם לא רק לגובה הקנסות ופיקוח על צעדי האכיפה כנהוג היום, אלא גם למדיניות קביעת מועדי תשלום חשבונות כדי להימנע מההשלכות השליליות במובחי אי שוויון ויעילות.

מחקר זה תורם להרחבת הידע על השפעת האינטראקציה של המצב הכלכלי של משק הבית והנסיבות החיצוניות - שכוללת את חוסר הסנכרון של מועדי תשלום חשבונות ומועדי קצבאות ביטוח לאומי וגישה מוגבלת לשוק ההון והזמינות של שירותים בנקאיים - על דפוסי האיחור בתשלום חשבונות. **לאור ממצאי המחקר, יש מקום לתשומת לב מיוחדת של רגולטורים בכל העולם לא רק לגובה הקנסות ופיקוח על צעדי האכיפה כנהוג היום, אלא גם למדיניות קביעת מועדי תשלום חשבונות כדי להימנע מההשלכות השליליות במובחי אי שוויון ויעילות.**

שהתאריך האחרון לתשלום הוא שונה עבור משקי בית שונים במחזור תשלום מסוים ומשתנה בין מחזורי תשלום עבור אותו משק בית. בשל כך המועד לתשלום חשבון המים בירושלים נקבע אקראית, וכתוצאה מכך הוא עשוי לחול בסמיכות ליום קבלת הקצבאות של הביטוח הלאומי (לפניו או אחריו). אנו משווים את הסיכויים לאיחור בתשלום של חשבון המים כאשר משקי-בית מקבלים את הקצבאות (הבטחת הכנסה והשלמת הכנסה) יום לאחר התאריך האחרון לתשלום של חשבון המים, לעומת אותם משקי-בית כאשר הם מקבלים את הקצבאות יום אחד או יותר לפני מועד זה. נשים לב, שקבוצת הטיפול וקבוצת הבקרה הם אותם משקי בית אבל במחזורי תשלום שונים. **באמצעות שימוש בנתוני תאגיד "הגיוון", הכולל יותר מ-200,000 משקי-בית וכמעט חמישה מיליון חשבונות מים שאוחדו עם נתוני המוסד לביטוח לאומי, מצאנו שפערי העיתוי גורמים לגידול באיחורים בתשלום חשבון המים של כ-10 נקודות אחוז במשקי בית שמקבלים קצבת הבטחת הכנסה וכ-4 נקודות אחוז בקרב קשישים בעלי הכנסה נמוכה.** השפעה זו גדלה כמעט פי שלושה כאשר משווים קשישים שקיבלו קצבה זקנה עם השלמת הכנסה יום לאחר התאריך האחרון לתשלום של חשבון המים לעומת אותם קשישים שקיבלו את קצבתם בדיק ביום האחרון לתשלום.

אי-ההתאמה בין מועד קבלת הקצבה לתאריך האחרון לתשלום של חשבון המים, הגם שאינה מכוונת, כרוכה ב"קנס עונני" על משפחות מעוטות יכולת, הנאלצות

המכון למחקר כלכלי בישראל על-שם מוריס פאלק הינו מוסד בלתי-תלוי שלא למטרות רווח, שהוקם לשם עידוד מחקר כלכלי, תוך תשומת לב מיוחדת למשק הישראלי. המכון נוסד בינואר 1964 כממשיכו של מרכז פאלק למחקר כלכלי בישראל. פרסום זה כולל סיכום ולקחים של המחקרים שפורסמו במסגרת מכון פאלק במהלך החודשים האחרונים. מסקנות המחקר מייצגות את דעתם של המחבר או המחברים. את הלקט ואת המאמרים בשלמותם ניתן למצוא באתר המכון באינטרנט שכתובתו: <http://www.falk.huji.ac.il>

**המכון למחקר כלכלי בישראל
על-שם מוריס פאלק בע"מ (ח"צ)**